

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

قدردان قراملکی، علی، ۱۳۷۲ -

اشاعره و آزادی انسان: بررسی و تحلیل نظریه کسب و تطور آن / علی قدردان قراملکی. -

قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۹.

۲۴۰ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۶۹۵) (کلام و عقاید: ۲۷۸. کلام استدلالی: ۹۰)

ISBN 978-964-09-2106-7

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۲۳] - ۲۳۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. اشعری - عقاید. ۲. جبر و اختیار. ۳. کسب (کلام). ۴. آزادی -

جنبه‌های مذهبی - اسلام. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب.

ب. عنوان.

۲۹۷ / ۴۱۴

BP ۲۰۶/۵

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۹۷۶۶۲۳

۱۳۹۹

موضوع: کلام استدلالی: ۹۰ (کلام و عقاید: ۲۷۸)

گروه مخاطب: - تخصصی (پژوهشگران و اساتید حوزه و دانشگاه)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۶۹۵

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۴۷۹

اشاعره و آزادی انسان

بررسی و تحلیل نظریه کسب و تطور آن

دکتر علی قدردان قراملکی

اشاعره و آزادی انسان

بررسی و تحلیل نظریه کسب و تطور آن

• نویسنده: دکتر علی قدردان قراملکی

• ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

• لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

• نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۹ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۳۶۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

• دفتر مرکزی: قم، مخ شهناء (صفایه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۴۲۱۵۵، شماره: ۳۷۷۴۲۱۵۴، تلفن پخش: ۳۷۷۴۳۴۲۶

• فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهید (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

• فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک (۹۵)، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

• فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

• فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهارراه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

• فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهید، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۰۲۱۵۵۰۰۰۰۰۰ و یا ارسال درخواست به:

E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

• اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سرویراستار: ابوالفضل طریقه دار • ویراستار: محمدرضا منصقی
• اصلاحات حروف نگاری: الهه سادات طباطبائی، اکرم صادقی و مهدیه قربان دوست • صفحه آرایی: سکینه ملازاده و احمد مؤتمنی

• نمونه خوانی: مهدی سهرابی • کنترل فنی صفحه آرایی: سیدرضا موسوی منش

• مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: علی یاراحمدی • اداره آماده سازی: حمیدرضا تیموری

• اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی

رئیس مؤسسه

محمداقرا انصاری

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه
----	-------

فصل اول

مفاهیم و پیشینه

۱۹	گفتار اول: مفاهیم
۱۹	۱. جبر و رهیافت‌های به آن
۲۱	رهیافت‌های گوناگون به جبر
۲۲	رهیافت اول: جبر مذهبی
۲۲	الف) دیدگاه اهل حدیث (جبر اکید)
۲۳	ب) دیدگاه اشاعره (کسب)
۲۴	ج) دیدگاه ماتریدیه
۲۹	د) دیدگاه اکازیونالیسم
۳۱	رهیافت دوم: جبر فلسفی
۳۲	الف) جبر علّی و معلولی

اشاعره و آزادی انسان

- ۳۳..... (ب) استحاله ترجیح بلامرجح
- ۳۴..... (ج) تسلسل اراده‌ها
- ۳۴..... رهیافت سوم: جبر مادی
- ۳۵..... ۲. اختیار
- ۳۸..... ۳. تفویض
- ۳۸..... معنای لغوی تفویض
- ۳۸..... معنای اصطلاحی تفویض
- ۳۸..... (الف) واگذاری افعال انسان به خود
- ۳۹..... (ب) اسقاط تکالیف از ناحیه خدا
- ۳۹..... (ج) تفویض جعل تکلیف به خود انسان
- ۴۰..... (د) تفویض فهم صفات خبری
- ۴۱..... (ه) تفویض امور به پیامبران و امامان
- ۴۲..... (و) تفویض تکوینی و تشریعی
- ۴۲..... تفویض تکوینی
- ۴۶..... تفویض تشریعی
- ۴۶..... ۴. امر بین الامرین
- ۵۱..... ۵. کسب
- ۵۳..... گفتار دوم: پیشینه مسئله
- ۵۳..... ۱. پیشینه مسئله جبر و اختیار
- ۵۴..... جبرگرایی اعراب و مشرکان عصر جاهلیت
- ۵۴..... (الف) اشعار عصر جاهلیت

فهرست مطالب

۵۵	 (ب) گزارش‌های تاریخی
۵۶	 (ج) آیات قرآن کریم
۵۷	 دیدگاه مسلمانان درباره جبر و اختیار
۵۷	 (الف) از شروع اسلام تا نیمه دوم قرن اول
۵۸	 ابوبکر (۱۳ق)
۵۹	 عمر (۲۳ق)
۶۱	 (ب) نیمه دوم قرن اول به بعد
۶۲	 قاتلان به اختیار
۶۲	 حسن بصری (۱۱۰ق)
۶۳	 معبد جهنی (۸۰ق)
۶۳	 غیلان دمشقی (۱۱۷ یا ۱۲۲ق)
۶۴	 واصل بن عطا (۱۳۱ق)
۶۴	 پیشگامان مکتب جبر
۶۵	 جهم بن صفوان (۱۲۸ق)
۶۵	 ضرار بن عمرو (۱۹۰ق)
۶۶	 حسین بن محمد نجار (۲۲۰ق)
۶۶	 حفص القرط (قرن سوم)
۶۷	 ۲. پیشینه نظریه کسب
۶۸	 (الف) پیش از اشعری
۶۸	 ضرار بن عمرو (۱۹۰ق)
۶۹	 مؤلفه‌های نظریه ضرار

اشاعره و آزادی انسان

۱. خلق افعال انسان توسط خدا ۷۰
۲. استطاعت انسان پیش از فعل ۷۰
۳. جواز تحقق فعل واحد از دو فاعل به شرط تفاوت جهات ۷۱
- ثمامه (۲۱۳ق) ۷۲
- حسین بن محمد نجار (۲۲۰ق) ۷۴
- شحام (۲۸۰ق) ۷۶
- احمد بن سلمه کوشانی (۲۸۶ق) ۷۷
- ناشی اکبر (۲۹۳ق) ۷۸
- یحیی بن ابی کامل ۷۸
- ب) پس از اشعری تا معاصران ۷۹
- مرحله اول: تبیین مسئله ۸۰
- غزالی (۵۰۵ق) ۸۰
- ملاعلی قاری (۱۰۱۴ق) ۸۱
- مرحله دوم: تکامل مسئله ۸۱
- باقلانی (۴۰۳ق) ۸۲
- ابن خطیب (۷۷۶ق) ۸۳
- تفتازانی (۷۹۲ یا ۷۹۸ق) ۸۳
- مرحله سوم: انکار نظریه کسب ۸۴
- جوینی (۴۷۸ق) ۸۴
- فخر رازی (۶۰۶ق) ۸۵
- شعرانی (۹۷۳ق) ۸۶

عبد (۱۳۲۳ق).....	۸۷
زرقانی (۱۳۷۲ق).....	۸۷
شلتوت (۱۹۶۳م).....	۸۸

فصل دوم

اشعری و علل کناره‌گیری از مکتب اعتزال

گفتار اول: گزارشات مختلف از چگونگی کناره‌گیری اشعری از معتزله.....	۹۱
گزارش نخست: عزلت، هدایت الهی و تألیف کتب.....	۹۱
بررسی و تحلیل.....	۹۲
گزارش دوم: تکفیر معتزله.....	۹۴
بررسی و تحلیل.....	۹۵
گزارش سوم: رد معتزله.....	۹۶
گفتار دوم: علل اعتزال اشعری از مکتب اعتزال.....	۹۷
۱. فلسفه‌های معرفتی (دلیل‌گرایانه).....	۹۸
کاستی‌های معرفتی مکتب اعتزال.....	۹۸
اصلاح مکتب اهل حدیث.....	۱۰۳
بررسی و تحلیل.....	۱۰۴
جمع رویکرد نقلی و عقلی.....	۱۰۵
۲. فلسفه‌های غیر معرفتی (علت‌گرایانه).....	۱۰۷
دستور پیامبر در عالم رؤیا.....	۱۰۷
بررسی و تحلیل.....	۱۰۸

اشاعره و آزادی انسان

- ۱۰۹..... تغییر حاکمیت
- ۱۱۰..... بررسی و تحلیل
- ۱۱۲..... دنیا طلبی
- ۱۱۳..... بررسی و تحلیل
- ۱۱۴..... رقابت با ابوهاشم
- ۱۱۴..... بررسی و تحلیل

فصل سوم

تبیین، علل طرح و ادله نظریه کسب

- ۱۱۷..... گفتار اول: تبیین نظریه کسب
- ۱۱۷..... مقدمه اول: استطاعت
- ۱۲۰..... مقدمه دوم: قاعده عادت
- ۱۲۱..... تبیین نظریه
- ۱۲۵..... گفتار دوم: علل طرح نظریه کسب
- ۱۲۶..... علت اول: تمایل به جبرگرایی
- ۱۲۶..... ۱. عمومیت قدرت خداوند
- ۱۲۷..... ۲. علم پیشین خداوند
- ۱۲۸..... ۳. تعلق اراده خداوند بر کائنات
- ۱۳۰..... ۴. قضا و قدر
- ۱۳۱..... ۵. قاعده عادت
- ۱۳۲..... ۶. عدم تأثیر جسم در جسم دیگر

فهرست مطالب

۱۳۲	۷. دلالت آیات قرآن کریم.....
۱۳۳	علت دوم: نقد جبرگرایی مطلق.....
۱۳۳	۱. تکالیف الهی.....
۱۳۴	۲. تنافی میان جبر و بعثت انبیا.....
۱۳۵	۳. تنافی میان جبر و برخی آیات قرآن کریم.....
۱۳۸	۴. ایجاد عواقب و آثار خطرناک.....
۱۳۹	۵. تنافی میان جبر و ثواب و عقاب.....
۱۴۰	۶. انکار امر وجدانی.....
۱۴۰	گفتار سوم: ادله نظریه کسب.....
۱۴۰	۱. ادله عقلی.....
۱۴۱	دلیل اول: استحاله اجتماع دو علت.....
۱۴۱	بررسی و تحلیل.....
۱۴۳	دلیل دوم: لوازم باطل اختیار انسان.....
۱۴۴	بررسی و تحلیل.....
۱۴۵	دلیل سوم: تعلق علم پیشین خداوند بر افعال انسان.....
۱۴۶	بررسی و تحلیل.....
۱۴۷	دلیل چهارم: تعلق اراده خداوند بر افعال انسان.....
۱۴۸	بررسی و تحلیل.....
۱۴۹	دلیل پنجم: اطلاق قدرت خداوند.....
۱۵۰	بررسی و تحلیل.....
۱۵۱	دلیل ششم: عدم علم انسان به جزئیات افعال خویش.....

اشاعره و آزادی انسان

- ۱۵۳..... بررسی و تحلیل
- ۱۵۳..... دلیل هفتم: شباهت حرکت اضطراری و اختیاری
- ۱۵۴..... بررسی و تحلیل
- ۱۵۶..... دلیل هشتم: عدم هماهنگی اراده و افعال انسان
- ۱۵۷..... بررسی و تحلیل
- ۱۵۸..... ۲. ادله نقلی
- ۱۶۰..... بررسی و تحلیل

فصل چهارم

تطور و طبقه‌بندی نظریه کسب

- ۱۶۳..... گفتار اول: نسبت فعل به خداوند و نقش ظاهری انسان
- ۱۶۳..... دیدگاه اول: هم‌زمانی فعل الهی با قدرت و اراده انسانی
- ۱۶۴..... سده چهارم: اشعری (۳۲۴ق)
- ۱۶۴..... سده پنجم: جوینی (۴۷۸ق)
- ۱۶۸..... سده ششم: غزالی (۵۰۵ق)
- ۱۷۱..... سده هشتم: ایجی (۷۵۶ق)
- ۱۷۳..... سده نهم: سید شریف جرجانی (۸۱۶ق)
- ۱۷۳..... سده یازدهم: ملاعلی قاری (۱۰۱۴ق)
- ۱۷۶..... بررسی و تحلیل
- ۱۷۷..... دیدگاه دوم: قدرت شأنی و مشروط
- ۱۷۷..... سده هشتم: ابن خطیب (۷۷۶ق)

فهرست مطالب

- ۱۷۸ بررسی و تحلیل
- ۱۷۹ دیدگاه سوم: تأثیر انسان در عناوین و جهات فعل
- ۱۸۰ سده پنجم: باقلانی (۴۰۳ق)
- ۱۸۲ سده هفتم: فخر رازی (۶۰۶ق)
- ۱۸۴ بررسی و تحلیل
- ۱۸۶ گفتار دوم: نسبت فعل به خدا و نقش انسان در مقدمات فعل
- ۱۸۶ دیدگاه اول: هدایت اراده و قدرت به سوی فعل
- ۱۸۷ سده ششم: شهرستانی (۵۴۹ق)
- ۱۸۸ سده هشتم: تفتازانی (۷۹۲ یا ۷۹۸ق)
- ۱۹۴ بررسی و تحلیل
- ۱۹۵ دیدگاه دوم: قصد و جزم
- ۱۹۶ سده هفتم: فخر رازی (۶۰۶ق)
- ۱۹۹ بررسی و تحلیل
- ۲۰۰ گفتار سوم: نسبت فعل به خدا و انسان
- ۲۰۰ دیدگاه اول: فاعلیت عرضی خدا و انسان
- ۲۰۱ سده پنجم: اسفراینی (۴۱۸ق)
- ۲۰۲ بررسی و تحلیل
- ۲۰۴ دیدگاه دوم: فاعلیت طولی خدا و انسان
- ۲۰۴ سده پنجم: جوینی (۴۷۸ق)
- ۲۰۶ سده ششم: ابن رشد (۵۹۵ق)
- ۲۰۷ سده هفتم: فخر رازی (۶۰۶ق)

اشاعره و آزادی انسان

- ۲۰۸ سده دهم: شعرانی (۹۷۳ق)
- ۲۱۰ معاصران
- ۲۱۰ ۱. محمد عبده (۱۳۲۳ق)
- ۲۱۲ ۲. شلتوت (۱۳۴۱ق)
- ۲۱۴ ۳. جلیند (۱۳۵۸ق)
- ۲۱۵ ۴. زرقانی (۱۳۷۲ق)
- ۲۱۷ خاتمه و جمع بندی
- ۲۲۳ کتاب نامه

نمایه ها

- ۲۳۳ آیات
- ۲۳۵ روایات
- ۲۳۶ اعلام

مقدمه

انسان‌شناسی یکی از مباحث مهم ادیان آسمانی و دین‌پژوهی است که امروزه نیز اهمیت آن در علم کلام جدید، فلسفه، روان‌شناسی و سایر علوم همگن روشن است. یکی از مباحث درباره تعریف انسان، شناخت نقش انسان در فعل خویش است که اندیشمندان علوم مختلف دیدگاه‌های مختلفی را درباره آن ارائه داده‌اند. این مبحث در علم کلام، از نخستین مسائل مناقشه‌برانگیز بوده است. می‌توان مدعی شد که نظریه حق با عنوان نظریه «امر بین الامرین» در روایات اهل بیت علیهم‌السلام وارد شده است، اما اشاعره و در رأس آن‌ها «ابوالحسن اشعری» خود با ادعای نظریه کسب، مدعی راه حل سومی بین نظریه جبر و تفویض شدند. از آن‌جا که نظریه فوق از اساس باطل است، لازم است که در یک تحقیق با استقراء در نظریات ارائه‌شده و طبقه‌بندی آن‌ها، روشن شود که حقیقت نظریه فوق و نیز قرائت‌های ارائه‌شده از آن، با آسیب‌های جدی مواجه است؛ به نحوی که برخی از خود اشاعره از آن نظریه به نفع «نظریه اختیار» عدول کرده‌اند.

هدف این تحقیق، بررسی و تحلیل منسجم نظریه‌های مختلف درباره نظریه کسب اشاعره است که آن را از هنگام پیدایش تا زمان معاصر در کانون توجه قرار می‌دهد. نظریه کسب در ذات خود مبهم است، چنان‌که اشاعره کوشیدند با اعمال اصلاحاتی در آن، نظریه معقولی ارائه دهند، اما این کوشش‌ها عقیم مانده است؛ از این رو تطور نظریه کسب در واقع به سوی اختیار و نظریه امر بین الامرین حرکت نموده است. به تعبیری دیگر می‌توان مدعی شد که اشاعره به علت دوری از اهل بیت علیهم‌السلام و گرایش به ظاهرگرایی و دوری از عقل، در مسائل مهمی از جمله جبر و اختیار از راه حق دور شده‌اند.

این نظریه در سده‌های گذشته به تکرار در آثار کلامی، فِرَق و مذاهب و تفسیری اهل تسنن و امامیه تحلیل و نقد شده است. با نگاه تاریخی و تطوری به نظریه کسب، اثر مستقلى اعم از کتاب و مقاله تألیف نشده است. از معاصران، آیت‌الله «جعفر سبحانی» مباحث ارزشمند و نوینی درباره تطور نظریه کسب ارائه نموده‌اند که در کتاب‌های مختلف ایشان مانند *بحوث فی الملل والنحل، الانصاف و جبر و اختیار* ثبت شده است. «هری ولفسن» نیز در کتاب *فلسفه علم کلام*، به مباحث تاریخی نظریه کسب، خاصه پیش از اشعری اشاره کرده است. با وجود این تحقیقات و تألیفات، نیاز به یک اثر مستقل جامع که با مراجعه به منابع درجه اول و قدیمی اشاعره تدوین شده باشد، احساس می‌شود. امتیاز این تحقیق، جامعیت و نظم مباحث و ارائه طرحی جدید از سیر تطور نظریه کسب است. با توجه به رویکرد جدید این تحقیق در تحلیل نظریه

کسب با محوریت طبقه‌بندی دیدگاه‌ها، می‌توان نوآوری‌های تحقیق را به شکل زیر بازگو کرد:

(الف) نوآوری در موضوع: این اثر، اولین اثر مستقل به صورت کتاب است که در نظریه کسب و خاصه تطورات آن تألیف شده است.

(ب) نوآوری در ساختار: در این کتاب، خصوصاً در فصل چهارم، مباحث به صورت نظریه‌محور بررسی شده‌اند که در سایر آثار موجود در مسئله، از چنین چینی کمتر استفاده شده است.

(ج) نوآوری در محتوای علمی: با توجه به فحوص کامل آثار اشاعره، مؤلف، هفت تقریر متفاوت از نظریه کسب را در طول حیاتش اصطیاد نموده است که در آثار دیگران به برخی از این هفت نظریه توجهی نشده بود و برای نخستین بار در این کتاب تمام این هفت دیدگاه ارائه می‌شود.

(د) نوآوری در نقد: هرچند رویکرد اصلی این تحقیق، بررسی توصیفی و تحلیلی دیدگاه‌های مختلف نظریه کسب است، اما به اقتضای ضرورت به نقد آن نیز پرداخته شده که برخی از نقدها، حاصل تأمل نگارنده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از استادان گران‌قدرم آقایان دکتر محمدحسن قدردان قراملکی، دکتر محمدصفر جبرئیلی و دکتر عبدالمجید زهادت تشکر کنم؛ هم‌چنین از مدیریت محترم مؤسسه بوستان کتاب و همکاران ایشان در تولید که در آماده‌سازی و چاپ و نشر اثر تلاش نمودند سپاس‌گزاری می‌کنم.

علی قدردان قراملکی